

Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı

EMRE KESER¹

Öz: Şah Murad mütevazı, dindar ve adaletli kişiliğiyle Türk hükümdarlık anlayışının temel ilkelerine sahip bir hükümdardır. Şah Murad dönemini anlatan sınırlı sayıda ana kaynak bulunmaktadır. Çalışma bu ana kaynaklara sadık kalmakla yapılmıştır. Çalışmanın temel amacı dönemin yönetim anlayışını ortaya koymaktır. Şah Murad devletin bozulan merkezi otoritesini sağlamak, toplum içerisindeki sosyal ayrışmaları önleyebilmek için idari, siyasi ve iktisadi alanda önemli ıslahatlar yapmıştır. Aldığı önlemler sayesinde bozulmuş olan devlet nizamını düzeltmiş ve Buhara hanlığını kısa sürede eski gücüne kavuşturmayı başarmıştır. Devlet yönetiminde İslami kaide ve kurullar esas alınarak önceki dönemlerde yapılan hataların düzeltilmesi amaçlanmıştır. Ekonomik olarak halkın refahını engelleyen birçok vergi tipi kaldırılmıştır. Ulema sınıfına verilen önem artmış birçok medrese onarılmıştır. Yapılan askeri hareketler ile devletin mali ve siyasi olarak gücü artırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Şah Murad, Yönetim, Atalık, Kuşbegi

45

Management Mentality of Shah Murad the Ruler of Bukhara

Abstract: Shah Murad is a ruler who has the basic principles of Turkish rule by his modest, religious and fair personality. There are a limited availability of main sources describing the Shah Murad period. The study was carried out by adhering to these main sources. The main aim of the study is to reveal the management mentality of the period. Shah Murad providing the corrupt central authority of the state has made important reforms in the administrative, political and economic fields in order to prevent social segregation within the society. Thanks to the measures taken to correct the state of decay and Bukhara Khanate was able to restore the old power in a short time. It is aimed to correct the mistakes made in the previous periods on the basis of Islamic rules and rules in state administration. Many tax types that prevent economic prosperity have been removed. Many madrasas have been repaired with the importance given to the Ulema class. With the military operations, the state's financial and political power has been increased.

Key Words: Bukhara Khanate, Shah Murad, Governance, Qosh Begi, Atalık

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi emrekesser@yahoo.com

GİRİŞ

Buhara hanlığı (1500-1920) tarih sahnesine çıktığı 16. yüzyıldan, Rus çarlığının Türkistan'ı işgal ettiği 19. yüzyıl sonuna kadar bölgenin en güçlü devletlerinden birisi olmuştur. Hanlık 420 yıl boyunca siyasi varlığını sürdürmeyi başararak, Osmanlı devletinden sonra en uzun ömürlü Türk-İslam devletidir. Bu önemli yönleriyle Türk devlet anlayışına örnek olabilecek pek çok hükümdar yetiştirmiştir. Uzun bir siyasi varlığa sahip olmayı başaran Buhara devleti Şibâniler (1500-1599), Astarhanlılar (1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920) olmak üzere üç hanedan tarafından yönetilmiştir. Bunların içinde Mangıt hanedanı, devleti 164 yıl gibi uzun bir süre yönetmeyi başarmıştır. Bu hanedana mensup olan hanların aldığı kararlar Buhara devletinin kaderini belirlemiştir.

Mangıt hanedanının resmi kurucusu sıfatını alan Şah Murad (1785-1800) döneminde yaşanan olaylar, bu olaylara karşı Şah Murad'ın aldığı tedbirler kendinden sonra gelen Buhara hükümdarlarına örnek oluşturmuştur. Bu yüzden Şah Murad dönemi ve sonrasında hanlık yapısal ve sosyolojik olarak pek çok değişiklik geçirmiştir. Özellikle ekonomik ve siyasi olarak iç ve dış istikrarı sağlama çabaları, ulemaya verilen önemin artması, İslami kaidelerini bir hayat tarzı olarak benimseme ve adalet temeliyle devlet yönetimi Şah Murad devrinin yönetim anlayışıyla ortaya çıkmıştır.¹ Şah Murad kendisinden önceki Buhara hükümdarlarının kullandığı “Han” yerine “Emir” ünvanını kullanmaya başlamıştır.² Kendisinden sonra tahta çıkmış tüm Buhara hükümdarları da Emir³ ünvanını kullanmaya devam etmişlerdir.⁴

¹ Mehmet Alparğu, “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.574.

² Ramazan Şeşen, “Buhara”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s.366.

³ İslam Hükümdarlarının Ünvanlarından biridir. Ayrıca İslam devletlerinde kumandan, vali ve bey manasında da kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Abdülazîz Ed-Dûrî “Emîr”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, 1995, s.121.

⁴ Hayrunnisa Akbıyık, “Mangıtlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, 2003, s.570.

Şah Murad hükümdarlığı döneminde Türkistan coğrafyası için önemli bir figür olmuştur. Hükümdarlığı süresince hiçbir maddi menfaat beklentisi içerisinde olmaması, dindar bir kişiliğe sahip olması ülkedeki popülaritesini hızla arttırmıştır. Şah Murad, vefatından sonra da halk tarafından çok sevilen ve her zaman yaptığı iyi işleriyle anılmış bir hükümdardır.⁵

Türkistan coğrafyasında yaşamış halkın saygı duyduğu örnek Türk hükümdarları toplulukları bir arada tutmakta ve milli bir bilinç oluşturmaktadır. Türkistan sahasını işgal eden çarlık rejimi yıkılıp yerine gelen Sovyet rejimi de bu durumun farkındadır. Bu yüzden Türkistan bölgesindeki halkın saygı duyduğu, geçmiş şanlı günleri ile bağlantı kurabileceği tüm maddi nesnelere yok etmek politikasına başvurulmuştur. Özellikle bölge halkının önem addettiği hükümdarların mezarlarını tahrip etmek, mezar taşlarını götürmek de bu politikanın bir ürünüdür. Buhara bölgesinde ise Şah Murad çok sevilen bir değer olduğu için başta onun mezarı olmak üzere birçok eski Buhara mezarlıkları tahrip edilmiştir.⁶ Bu önemli Türk hükümdarının şahsiyetini ve yönetim anlayışını idrak etmemiz, Buhara devletinin son yüzyılına daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Şah Murad Dönemi Öncesi Buhara Hanlığında İdari, İktisadi ve Sosyal Aksaklıklar

Buhara'daki Mangıt sülalesi mensupları XVII. yüzyıldan itibaren atalık olarak görev yapmaya başlamışlardır.⁷ Muhammed Rahim Han, Ebul Feyz Han'ı öldürtmüş ve 1758 yılına kadar bu makamda bulunarak hanlığı idare etmiştir. Fakat Muhammed Rahim Han'ın bir kızı dışında çocuğu yoktur. Kendisi vefat ettiğinde kızının oğlu olan Fazıl Töre 6 yaşındadır. Hem bu sebepten dolayı hem de Muhammed Rahim'in kendi iktidarını devam ettirecek bir erkek varisi olmamasından dolayı Buhara

⁵ Edwar A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California, 1990, s.157.

⁶ A. Allworth, *a.g.e.*, s.215.

⁷ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968, s.5.

hanlığının ileri gelenleri ittifak ederek Danyal Bek'i, Muhammed Rahim Han'ın varisi olarak seçmişlerdir.⁸

Muhammed Rahim Han'ın kızı kendi oğlu Fazıl Töre'yi hanlık yönetiminde dedesinin varisi olarak görmektedir. Bu yüzden ortaya çıkan gelişmeleri isteksiz bir şekilde kabul etmek zorunda kalmıştır.⁹ Danyal Bek devlet içerisindeki hakimiyetini güçlendirmek için Rahim Han'ın torunu Fazıl Töre'yi çevresindekilerle beraber Nesef şehrine göndermiştir.¹⁰

Muhammed Rahim'in ölümünden sonra iktidarı devralan Danyal Bek (1758-1785), "Atalık"¹¹ ünvanıyla hanlığı yönetmeye başlamıştır.¹² Onun devrinde halkın tepki gösterdiği pek çok yanlış uygulama görülmektedir. Buhara tarihçisi Muhammed Yakup'un raporlarına göre Danyal Bek Atalık döneminde kırsal ve kentsel nüfusun ekonomik ve sosyal durumu gözle görülür bir biçimde kötüleşmiştir. Bunun en önemli sebebi hanlığın içinde bulunduğu siyasi pozisyondan ziyade bir dizi yeni verginin hanlık tebaasına yüklenmesidir.¹³

48

Danyal Bek Atalık'ın, Devlet isminde İranlı bir köleyi Kuşbegi makamına ataması onunda hanlık hazinesini keyfi bir şekilde harcaması hanlığı ekonomik olarak zor bir duruma sokmuştur. Kuşbeginin diğer adamı Kazı-Kelan Nizamettin Hoca ve devlet memurlarının idari kararları uygulamadaki yeteneksizliği, kötü olan ekonominin yanı sıra vergi tahsildarlarının halka kötü muameleleri hanlık yapısının bozulmasına neden olmuştur.¹⁴

⁸ Mirza Sami, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*, L. M. Epifanovoy, Moskova, 1962, s.47.

⁹ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.48.

¹⁰ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.50.

¹¹ Atalık Türk devletlerinde yönetici çocuklarına öğretmenlik ve danışmanlık yapan devlet görevlilerine verilen isimdir. Atalıkların pozisyonu Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda, Şibani hanedanı sonrası, tahta geçen Astarhan hanedanı devrinde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s.51; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.Baskı, Enderun Kitabevi, C.,1 İstanbul, 1981, s.65.

¹² İvanov P.P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX)*, İzdatelstvo Vostočnoy Literatur Moskova, 1958, s.104.

¹³ İvanov P.P., *a.g.e.*, s.105.

¹⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK yayınevi, Ankara, 1995, s.30.

Danyal Bek Atalık ekonomik darboğazın getirmiş olduğu sosyal çöküntüye de engel olamamıştır. Halk sosyal çöküntü nedeniyle yönetici kadroya karşı güvenini kaybetmiş, tütün kullanımı artmış, Kâfir-Ribad denilen bir yerde umumhane bile açılmıştır. Hanlığın asayişinden sorumlu memurlar suç ve suçluyu yakalayıp adalete teslim etmekten aciz kalmışlardır.¹⁵ Hanlığın içine düştüğü bu aciz durum yüzünden Buhara uleması da yönetici kesime muhalefet etmeye başlamıştır.¹⁶

Şah Murad'ın Kötü Yönetime Karşı Tepkisi

Şah Murad 1741 yılında Buhara'da dünyaya gelmiştir. Babası Danyal Bek Atalık kendisinin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Dini itikadı yüksek olan Şah Murad gençliğinde şeriat kurallarına uyan sofî şahsiyetiyle bilinmektedir.¹⁷ Şah Murad dünyevi nimetlere düşkün olmayan, dini vecibelerini yerine getirmek ve siyasi meseleleri çözmek için çok fazla çaba harcayan bir hükümdardır.¹⁸ Onun kişiliği ve yaşam tarzı kendisinin hanlık yönetimi üzerinde verdiği kararları önemli ölçüde etkileyecektir. Sonraki Buhara hanları üzerinde de örnek teşkil edecektir.

49

Şah Murad babası Danyal Bek Atalık'ın iktidarında çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Bu görevlerin hepsinde önemli tecrübeler edinerek fiili olarak devlet yönetimi hakkında bilgi sahibi olmuştur. Kısa bir süreliğine Kuşbegi makamına bile getirilmiştir. Bu durum kendisinin hanlığın başına geçtiğinde neler yapılması gerektiğini anlamasına da yardımcı olmuştur. Özellikle Semerkant şehrinde yaptığı işler kendisine büyük bir şöhret kazandırmıştır.¹⁹

Şah Murad hanlığın genel olarak içinde bulunduğu kötü durumu görmüş ve buna tepki gösterme cesaretinde bulunmuştur. Şah Murad ilk olarak yakın çevresine “Ben bu zorbalıkları görmek ve

¹⁵ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, s.72.

¹⁶ Ivanov, *a.g.e.*, s.106.

¹⁷ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul, Haz: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, 2017, s.499.

¹⁸ Francis Henry Skrine ve Edward Denison Ross, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, Routledge, Londra, 2004, s.208.

¹⁹ Bilal Çelik, *a.g.t.*, s.75.

ülkede yapılan vahşetleri duymak istemiyorum. Eğitim için medreseye gideceğim.” demiştir. Danyal Bek’in hanlığın önemli kademelerindeki devlet görevlilerine hatta kendi çocuklarının merkezi otoriteyi sarsan davranışlarına karşı gösterdiği müsamaha Şah Murat tarafından “Bu durum sizin otoritenizi düşürüyor, insanları yozlaştırıyor ve Müslümanları kızdırıyor. Siz bunu engelleyemediğiniz için büyük bir şans heba ediliyor. Suç işleyen bir hâkim devlet için uygun olmayan işleri yasaklayamaz. Bu olanları görecektir sabrım yok bu yüzden dervişliği seçtim.”²⁰ sözleriyle şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir. Geleceğin Buhara Emiri, babası Danyal Bek’e Türk devlet yapısının temel taşları olan otorite ve adalet anlayışının önemini vurgulamıştır.

Şah Murad hanlıktaki kötü gidişatın devam etmesi üzerine hem bu düzene tepki göstermek hem de kuvvetli dini itikadının gereği olarak Nakşibendiye tarikatının Müceddiye koluna mensup ünlü Şeyh Safer’e bağlanmıştır. O, yaptığı bu seçimle gelecekte han olursa devlet yönetiminde ve sosyal hayatta İslami kaide ve kuralların uygulanıp gözetileceğine dair önemli bir mesaj vermiştir. Tahta çıktığı vakit tahrip edilmiş olan vakıf mallarını restore etmek, medreseleri ve camileri onarmak ve mollaları koruyucu çeşitli önlemler almak hanın iç politikada yaptığı önemli işler olmuştur.²¹

Şah Murad’ın bir şeyhe bağlanıp onun öğrencisi olma isteğini dini çevreler anlayamamıştır. İdari, ekonomik ve sosyal kargaşa nedeniyle yönetime tepkili olan ulema sınıfına mensup Şeyh Safer, bu yüzden müridi olmak niyetiyle yanına gelen Şah Murad’a: “Sen zalim bir hükümdarın oğlusun, nasıl iyi davranışlar sergileyip, bir şeyhin emrine girebilirsin” diyerek kendisine tepki göstermiştir.²²

Şah Murad kararından geri adım atmamış şeyhin güvenini kazanmak için emrettiği her şeye kayıtsız şartsız uyacağına yemin etmiştir. Şah Murad’a güvenen Şeyh Safer onu kabul etmek için

²⁰ Ahmed Doniş, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Çev. İ.A. Nadjafovoy, Doniş, Duşanbe, 1967. s.8.

²¹ Hisao Komatsu, “Bukhara and Kazan”, *Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, No: 86, 2004, s.108.

²² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L’asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Çev. Charles Schefer, E. Leroux, Paris, s.121.

aslında ulemanın yönetici kesime olan tepkisini dile getirdiği bazı şartlarda bulunmuştur.²³ Şah Murad kesinlikle lüksten uzak duracak, sıradan bir hayat yaşayacak hatta hamallık gibi basit bir işte çalışacaktır. Şeyh Safer sadece dediklerini yaparsa kendisini müridi olarak kabul edeceğini Şah Murad'a bildirmiştir. Buhara'nın gelecekteki hükümdarı basit kıyafetler giyerek pazarlarda hamallık yapmaya başlamıştır. Yaşanan olaylar Danyal Bek'i şaşırılmış bu davranışın altındaki asıl manayı anlayamadığı için oğluna "...Vazgeç böyle bir davranış bizim için çok utanç verici, hazineden senin ihtiyacın olan her şeyi temin edeceğim." demiştir. Şah Murad ise "Adamlarımız Müslümanları baskı altına alıyorlar; duruma kimse hiçbir şekilde itiraz edemiyor, sadece bir köle olan Kuşbegi, devletin efendisi haline geldi. Kadı bile devlet için uygunsuz davranışlara girmekten hiç çekinmiyor, bu aşırılıklara şahit olma gücüne sahip değilim."²⁴ cevabını vererek devlet yöneticilerinin yozlaştığını ve merkezi otoritenin bozulduğunu babasına bir kez daha anlatmıştır. Muhtemelen Danyal Bek Atalık hanlığın durumunu idrak edebildiği için oğluna kısmen hak vermiş gösterdiği bu tepkiye karşılık Şah Murad'a hiçbir ceza vermemiştir.

Şah Murad, hocası Şeyh Safer'in müridi olarak tasavvuf derslerinin dışında fen derslerinde de başarılı bir öğrenci olmuştur. Zamanının çoğunu bilgin kişiler ile vakit geçirerek değerlendirmiştir.²⁵ Hanlığın kötü gidişatından rahatsızlık duyan babası Danyal Bek oğlunun haklı eleştirileri karşısında "Durumu bende senin kadar iyi anlıyorum. Fakat bir çıkış yolu göremiyorum." demiştir. Şah Murad bunun üzerine "Bu işin çaresi kolaydır, ben bu kötü durumu başarılı bir şekilde sona erdireceğim." diyerek hanlık yönetimindeki kötü gidişatın sorumluları olarak gördüğü Kuşbegi ve Kazı Kelan Nizameddin Hocayı cezalandırmıştır. Dönemi anlatan kaynaklarda Şah Murad'ın, Kuşbegini ortadan kaldırması farklı şekilde yer almaktadır. Buhari'ye göre hanlığa elçiler gelmiş birkaç gün sonra ise Şah Murad elçilerin durumunu müzakere etmek için

²³ Çelik, *a.g.t.*, s.76.

²⁴ Boukhary, *a.g.e.*, s.122.

²⁵ Arminius Vambery, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, Londra, 1873, s.348.

devletin en yetkin güç odağı olan Kuşbegini yanına davet etmiştir. Kuşbegi bu davetten şüphe etmemiş ve saray salonuna girmek istediğinde bıçak darbeleriyle cellatlar tarafından öldürülmüştür.²⁶

Ahmet Daniş'e göre ise Şah Murad, Kuşbegini bir konuyu müzakere üzerine davet etmiş, sohbet sırasında hançerinin çok güzel olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kuşbegi hançerinin güzelliğini teyit ederek hançeri Şah Murad'a uzatmıştır. Şah Murad ise hançeri ona verecekmış gibi yaparak Kuşbegine hançeri saplamış ve onu öldürmüştür. Buhara'nın gelecekteki hükümdarı bu olaydan sonra devlet yönetiminde kontrolü ele almaya başlamıştır. Beyler, emirler ve saray görevlileri Şah Murad'ın emirlerine daha itaatkâr davranmışlardır.²⁷

Kaynaklarda Kuşbeginin davete giderken başına kötü bir şey geleceğinden şüphelenmediği vurgulanmaktadır. Aksi taktirde görüşmeye daha tedbirli gitmesi büyük olasılıktır. Devlet Kuşbegi, yönetim hakkındaki eleştirileri yüzünden Şah Murad'tan rahatsız bile olsa hanlığı yöneten Danyal Bek'in oğlunun davetine nedensiz yere gitmemenin başına büyük sorunlar açacağına bilincindedir. Kendisinin bu düşünceyle davet çağrısına uyması daha muhtemeldir.²⁸

Hanlık yönetimindeki aksaklıklar, Şah Murad'ın idari kararlarda söz sahibi olmasıyla giderilmeye başlanmıştır. Bu sırada Danyal Bek Atalık hastalanmıştır. Atalık hastalığı ağırlaştığı için öleceğini hissetmiş ve kendi evlatları arasında devleti idare edebilecek en yetkin vasıflara sahip kişiyi seçmesi gerektiğini anlamıştır. Bir gece yarısı Şah Murad'ın yanına getirilmesini emretmiştir. Ona taht için kendisini seçtiğini bildirmiş vasiyet olarak 4 istekte bulunmuştur. Şah Murad'ın kendi kardeşlerini öldürmemesi ve sürgüne göndermemesi, onlara uygun bir tahsilat bağlanması, ardında bırakacağı haremını oğlunun kullanmaması, haremağası görevinde bulunan Hoca Sadık'a güvenilmesidir. Şah

²⁶ Boukhary, *a.g.e.*, s.123.

²⁷ Ahmed Daniş, *a.g.e.*, s.30.

²⁸ Saifullah Saifi, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revolution*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aligarh, Aligarh Muslim University, 2002, s.43.

Murad bu talepleri yerine getireceğine dair yemin etmiştir.²⁹ Yaşanan gelişmelerden anlaşıldığı üzere Danyal Bek Atalığın iyi durumda olmayan devletin merkezi gücünü daha çok kaybetmemesi için bir veliht belirlediği çok açıktır.

Şah Murad atalık makamına geçerken kardeşleri ve devlet erkanna etkili bir nutuk çekmiştir. “... Babam beni halefi olarak tahta layık gördü, kardeşlerim ve siz burada olan tüm büyükler yapılacak en doğru şeyin ne olduğunu biliyorsunuz, bu işi en çok hak eden kişiye verin, sizin fikrinize bende katılacağım.” demiştir. Bu söylevden etkilenen kalabalık kendisinin tahta çıktığı zaman büyük işler başarabileceğine kanaat getirmiştir. Şah Murad kardeşleri dahil olmak üzere herkesten sadakat yemini almıştır.³⁰ Türk devlet kültüründeki istişare ile hareket etme düşüncesi Şah Murad’ın sergilediği bu tavırla birebir örtüşmektedir.³¹ Babası kendisini veliht olarak ilan etmiş olsa da taht için daha iyi bir adayın olup olmadığını devlet ricaline danışması sorumlu ve örnek bir davranıştır.

Şah Murad’ın kardeşlerinden Toktamış Biy bir süre sonra Buhara ileri gelenlerinden bir kısmının “Şah Murad yok olursa, bütün güç senin eline geçecek.” sözleri ile dolduruşa gelip Şah Murad’a suikast teşebbüsünde bulunmuştur.³²

Başarısız olan suikast neticesinde Buhara hükümdarı büyük olasılıkla babası Danyal Bek’e verdiği söz yüzünden kardeşini öldürtmemiş ve onu Çarçuy’a sürgüne yollamıştır. Diğer kardeşleri Ömer Biy ve Fazıl Biy de Merv hâkimi olarak atandıkları şehirde Şah Murad’a isyan etmişler gelişen olaylar neticesinde Şehrisebz’e kaçmışlardır.³³ Merkezi otoriteyi her daim güçlü kılmak isteyen Şah Murad kendi döneminde bunu başarmıştır. Fakat babasının vasiyetini yerine getirmek

²⁹ Boukhary, *a.g.e.*, s.126.

³⁰ Boukhary, *a.g.e.*, s.127.

³¹ Daha fazla bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.89; Ankara, s.329.

³² Boukhary, *a.g.e.* s.130.

³³ Dinçer Koç, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, Cilt CXX, Sayı:237, Kasım-Aralık 2018, s.143-146.

maksadıyla kardeşlerine toleranslı davrandığı açıkça görülmektedir.

Şah Murad'ın Devlet Yönetimindeki Faaliyetleri

Şah Murad 1785 yılında Buhara yönetimini fiilen eline almıştır. Tahta geçtikten sonra yaptığı ilk işlerden biri Astarhanlı sülalesinden gelen ve sadece sembolik olarak hükümdar olan Ebu'l Gazi Han'ı tahttan indirmek olmuştur. Bu karar aslında ilerleyen yıllarda devlet içerisinde çıkabilecek olan iki başlılığı engellemiştir. Astarhan soyu 1753'ten beri Mangit atalıklarına tabi ise de Şah Murad aldığı bu kararlar gelecekte oluşabilecek bir güç kargaşasının önüne geçmek istemiştir. Kendisi "Emir" ünvanıyla tahta çıkmış, Buhara'yı yöneten son hanedanın resmi olarak başa geçmesini sağlamıştır.³⁴ Buhara "Hanlık" idaresinden "Emirlik" idaresine dönüşmüş, İslam şeriatı Cengiz geleneklerinin yerini almıştır.³⁵ Buhara hükümdarı hanlık yapısında bir dizi reform hareketine başlamıştır. Şah Murad, vakıf arazilerine yeni bir düzenleme getirmiştir. Babası döneminde halktan alınan yargu, bac, tuşman, yasak, tarh, aluk, saluk gibi İslam şeriatına aykırı olan yasadışı birçok vergiyi kaldırmıştır.³⁶

Ahalinin elindeki altınlar belirli bedeller ile alınıp paraya çevrilmiş bunun sonucunda 3,36 gramdan oluşan gümüş sikkelerin yerine altından sikkeler bastırılmaya başlanmıştır.³⁷ Ekonomik refah arttıkça Şah Murad ve yönetimine olan sempati artmış kitleler kendisini daha fazla desteklemeye başlamıştır.

Danyalbek Atalık dönemindeki kötü ekonomik ve siyasi durum halkın ulema sınıfına olan saygısını kaybetmesine neden olmuştur. Ulema sınıfından biri ile halktan birinin arasındaki davada Şah Murad bizzat hakemlik yapmıştır. Davada söylenenlere göre bir molla bir satıcıdan ekme almak istemiş fakat satıcı bu ekmeğin çok pahalı olduğunu ve mollalar için

³⁴ R. Mukminova ve G. Agzamova, "Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v." Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana, Haz: Alimova D.A, Rıveladze E.V., Şark, Taşkent, 2001, s.100.

³⁵ Koç, *a.g.m.*, s.140.

³⁶ Saifullah Saifi, *a.g.t.*, s.42.

³⁷ Nurettin Hatunoğlu, *a.g.m.*, s.499.

olmadığını söyleyerek onu kızdırmış, ekmeği ona vermemiştir. Bu duruma sinirlenen molla ve satıcı kavga etmişler ekmeğin satıcısı bu kavga sonucunda hayatını kaybetmiştir. Ekmeğin satıcısının babası bu olayı öğrendikten sonra molla ve müritlerinden şikayetçi olmuştur. Kolluk kuvvetleri mollayı almaya geldiklerinde diğer müritler vermek istememiş fakat rıza göstermek zorunda kalmışlardır. Bu durum şehirde karmaşa yaratmıştır. Şah Murad mollayı sorgulamış ve satıcının ilim insanlarını küçük düşürdüğüne kanâat getirmiştir. Eğer iki tarafta birbirinden davalı olsaydı ölen kişinin yaptığı bu hareketten dolayı ölüm cezası alması gerektiğini açıklayarak davanın kapanması adına şikayetinden vazgeçerse babasına üç yüz tanga para verileceğini söylemiştir. Satıcının babası, yapılan açıklamalardan ikna olarak davasından vazgeçmiştir.³⁸ Şah Murad kendisi de bir şeyhin müridi olduğundan toplumdaki ulema sınıfının yeri ve önemini iyi bilmektedir. Toplumda oluşan yanlış tepkilere karşı ulema ve ilim ehlini her zaman yakından takip edip korumaya çalışmıştır.

55

Şah Murad'ın iç siyasetteki etkisinin artmasıyla beraber İslami kural ve kaidelere devlet içerisinde daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.³⁹ Halkın kötü alışkanlıklarından mutlaka kurtulması gerektiğini düşünen Şah Murad tütün, şarap gibi zararlı alışkanlıkları hanlıkta yasaklamıştır. Buhara'da Reisü'ş-Şer'iyye isimli kurum yeniden tesis edilerek halkın genel ahlak kurallarına uyup uymadığını kontrol edilmiş bu konudaki denetimler sıklaşmıştır. İslam dininin genel kural ve kaidelerine karşı gelmek çok ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.⁴⁰ Toplumun genel ahlakını bozan mekanların hepsinin kapatılmasına karar verilmiştir. Şehirde bu yerlerin sayısının tam olarak bilinmemekle beraber azımsanmayacak miktarda olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁴¹

Şah Murad adalet sistemini daha çok şeriat kuralları üzerine inşa etmiştir. Hırsızların çaldıkları malların değerine göre sağ

³⁸ Ahmed Doniș, *a.g.e.*, s.30-31.

³⁹ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.52.

⁴⁰ Skrine ve Ross, *a.g.e.*, s.208.

⁴¹ John Malcolm, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, C.II, Printed for John Murray, Londra, 1829, s.162.

ellerinin kesilmesinden, ölüm cezasına kadar giden yaptırımlar uygulanmıştır. Sarhoşlar ibret olsun diye halka açık yerlerde kamçı cezasına çarptırılmıştır. Şah Murat İslami kaidelerin öğrenilmesine büyük önem vermiştir. Dini bilgilerinde eksiklik gören veya dinini daha yakından tanımak isteyen herkes şehirdeki medreseler tarafından kabul edilmek zorundadır. Bu kimselerin günlük masrafları devlet tarafından karşılanabilmektedir. Bir dönem otuz bini aşkın öğrenci olduğu söylenmektedir.⁴²

Şah Murad'ın eğitimin önemini bilen bir hükümdardır. Buhara hükümdarı öğrencilere değer vermiş ve onları korumuştur. Kaynaklarda bahsedilen bir vaka bu durumu bize güzel bir şekilde açıklamaktadır. Bir ramazan gecesinde Şah Murad'ın canı pilav çekmiştir. İftar zamanı safran ve çeşitli baharatlarla terbiye edilmiş pilav Emir'in önüne getirilmiştir. Şah Murad sessizce kendi kendine mırıldanmış ve ardından dört fakir medrese öğrencisinin huzuruna getirilmesini emretmiştir. Emir onlara hitaben "Hiçbir şey kalmayacak şekilde bu pilavı yiyeceksiniz. Daha sonra size devlet hazinesinden birer dinar vereceğim. Fakat önünüze konulan bu pilavı yemezseniz altınınız olmayacak."⁴³ demiştir. Şah Murad'ın bizzat kendi sofrasında yaşanan bu durum medresede ilim öğrenenlere verdiği değeri göstermektedir.

Şah Murat zamanında askeri alanda birçok reform yapılmıştır. Ekonomik düzenlemeler sonucunda oluşturulan arazi vergilerinin gelirleriyle daimî orduda bulunan askerlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Hanlığın daimî ordusuna mensup olan nökerlerin ordu defterlerindeki sayımları düzgün bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Bu sayede önceki dönemlerdeki usulsüzlükler ve karışıklıklar ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴ Askeri kuvvetlerin ihtiyaçları için özel bir vergi olan cul vergisi adında yeni bir vergi tipi ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵ Buhara Emiri Şah Murad'ın askeri faaliyetlerinde Türkmen

⁴² John Malcolm, *a.g.e.*, s.164.

⁴³ Ahmed Doniç, *a.g.e.*, s.33.

⁴⁴ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.207.

⁴⁵ Çelik, *a.g.t.*, s.85.

unsurlar önemli bir yer tutmuştur. Merv ve Horosan bölgesine yapılan askeri akınlarda bulunan Türkmenlere Şah Murat ulufe dağıtmıştır. Buhara ordusunda bu dönemde Kalmuk, Türkmen gibi Özbek olmayanlarda kendilerine yer bulmuşlardır.⁴⁶

Şah Murad zamanında Horosan eyaleti üzerine önemli seferler yapılmıştır. Bu seferlerin görünürde nedeni Şii mezhebine mensup olan Safeviler ile mücadele etmektedir.⁴⁷ Aslında Buhara hükümdarının hedeflediği Merv ve Bellh şehirleri üzerinde hakimiyet elde edilmesi hanlık için çok önemlidir. Çünkü Merv şehri Orta Asya ve İran arasındaki ticaret yollarının kesiştiği ticari kervanların muhakkak transit geçiş yaptığı önemli bir konumdadır.⁴⁸

Emir hanlığın merkezi otoritesini, Merv bölgesinde sağlamak amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Kendi kardeşlerini Merv şehrine vali tayin etmiş, şehirdeki Şii nüfusu Buhara'ya sürgün etmiştir. Afgan Hükümdarı Timur Şah'a sığınan Merv bölgesinin ileri gelenleri onu Buhara'ya karşı savaş ilan etmeye ikna etmişlerdir. Yüz elli bin kişilik kalabalık bir ordu toplayan Timur Şah'a karşı, gerekli gücü oluşturamayan Buhara hükümdarı akıllıca bir siyasi hamle yaparak olası savaşın önüne geçmeyi başarmıştır. Kendi ulemasından birkaç kişiyi Afgan hükümdarının sarayında büyük bir nüfusa sahip Kadı Feyzullah'ın yanına göndermiştir. Bu kişiler Sünni inancına sahip Afgan ulemasını etkileyip çıkacak bir savaşın önüne geçmeyi başarmışlardır.⁴⁹

Şah Murad'ın böyle bir diplomatik hamle yapması önemli bir siyasi zekaya sahip olduğunun göstergesidir. Pek çok sefere iştirak etmiş olan Buhara emirinin sade ve mütevazı durumu kaynaklarda yer almaktadır. Kendisi sade ve savaşın gerektirdiği askeri donanımına sahipken kendi ordusunda bulunan

⁴⁶ Ükten, *a.g.e.*, s.133.

⁴⁷ İvanov P.P., "Sredna Azia i Kazahstan vo vtoroy polovine XVIII v.", İstitut Vostokovedeniya Ran, Haz: Popova İrina Fedorovna, Moskova, 2011, s.146.

⁴⁸ İvanov, *a.g.e.*, s.119.

⁴⁹ Dinçer Koç, *a.g.m.*, s.146.

komutanların süslenmiş silahları ve gösterişli giysileri olduğu bilinmektedir.⁵⁰

Dönemin kaynaklarında Şah Murad'ın yaşadığı saray hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Şah Murad kendi sarayında bazı devlet yetkilileri ile birlikte bulunmaktadır. Emir'in sarayı aşınmış topraktan oluşan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Odaları balçıktan yapılmış olup duvarları boyalıdır. Odaların duvarlarında Çin tabloları bulunmaktadır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre tüm Buhara sarayının ihtişamı bundan ibarettir. Şah Murad'ın kişisel hayatını geçirdiği harem de gayet sade ve mütevazıdır. Şah Murad'ın iki tane eşi olup bu kişilerin geçimlerini sağlamaları için verilen meblağ çok azdır. Bu yüzden emirin eşleri boş vakitlerinde genellikle el işleri ile meşgul olmaktadırlar. Şah Murad'ta basit elbiseler giyinmiş gereksiz harcamalardan kaçınmıştır.⁵¹ Buhara emiri vefat ettiği 1800 yılına kadar ideal bir Türk hükümdarı gibi savaş sanatını bilen, adaletli, siyasi öngörüye sahip, halkına karşı eli daima açık, mütevazı bir hayat yaşamıştır

Sonuç

Şah Murad'ın idari ve iktisadi yönden zayıf olan Buhara hanlığını Türk devlet anlayışına uygun bir şekilde düzeltmek istemesi normal bir durumdur. Bu noktada Şah Murad devrinin tüm yönlerini ayrıntılarıyla ele almaktan ziyade kötü yönetilen hanlık idaresinin Şah Murad tarafından nasıl algılandığı, kötü durumun düzeltilmesi için Buhara emirinin nasıl kararlar verdiği araştırmanın ana konusunu oluşturmuştur. Kaynaklarda bu durumlar hakkında emirin verdiği tepkiler ve hükümler açıkça belirtilmiştir.

Şah Murad döneminde görülen merkezi yönetim anlayışını güçlendirme çabaları dikkat çekicidir. Buhara emirinin sembolikte olsa hanlık yönetiminde yer edinmeye devam eden Astarhanlı sülalesini resmen emirlik idaresinden çıkartması merkezi yönetime önem verdiğinin, sağlam temellere dayanan

⁵⁰ Vambery, *a.g.e.*, s.361.

⁵¹ Timofey Stepanoviç Burnaşev, "Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. 1 Obratno 1795 godu", *Sibirsky Vestnik*, C. II, S. Peterburg, 1818, s.56.

güçlü bir idari yapı için gayret gösterdiğinin en büyük kanıtlarından biridir. Şah Murad hanlıkta bozulan sosyal yapının ilk önce ekonomik durumla alakalı olduğunu anlayabilmiştir. Kendi dönemindeki para reformları, vergilerin düşürülmesi, gelirlerin artırılmaya çalışılması aslında hanlık ekonomisini güçlendirmekle beraber bozulan sosyal yapının da düzeltilmek istenmesiyle alakalıdır.

Şah Murad döneminde ve sonrasında Buhara hanlığında İslami kaidelere daha çok riayet edilmeye başlanmıştır. Özellikle emirin hükümdarlığı döneminde ulema sınıfına verdiği önemden çokça bahsedilmektedir. Bir nevi toplum üzerinde prestijini kaybetmeye başlamış olan ulema sınıfı onun döneminde tekrardan saygınlığını kazanmıştır. Dönemin kaynaklarına bakıldığında Şah Murad'ın kişisel olarak iyi bir Müslüman olduğu gerçeği hemen ortaya çıkmaktadır. Devlet yönetiminde bunun etkisi olmakla beraber Buhara hükümdarı bozulan toplum yapısını düzeltebilmek, kendi tebaasını bira arada tutabilmek, maksadıyla da İslami kaideleri devlet idaresinde hâkim kılmıştır.

59

Şah Murad, babası Danyal Bek Atalık dönemindeki kötü gidişata karşı alınacak önlemleri iyi belirlemiştir. Babasına hanlıktaki kötü durumun nedenlerini ve sorumlularını açıklamıştır. Bu olay Yavuz Sultan Selim'in devletin kötü gidişatı karşısında babası II. Beyazıd'ı uyarması, Mete'nin babası Teoman'ın yönetimine karşı tepkisi, Büyük Selçuklu devletinin kurulmasında büyük emeği geçen Çağrı beyin küçük kardeşi Tuğrul beye tahtı bırakması, gibi tarihi olaylarla aynı mantık çerçevesi içinde gerçekleşmiştir. Farklı dönemlerde yaşanmış bu hadiselerin asıl amacı Türk devlet yapısını güçlendirmektir. Şah Murad devletine ve milletine karşı sorumluluk duygusu hisseden, şahsi hayatında mütevazı ve hoşgörülü, devlet yönetiminde merkezi otoriteye önem veren ve reformcu bir hükümdar olarak anılması gereken önemli bir şahsiyettir.

Kaynakça

A. Allworth, Edwar, *The Modern Uzbeks: From Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California, 1990.

Akbiyık, Hayrunnisa, “Mangıtlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, TDV yayımları, 2003.

Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968.

Boukhary, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Çev. Charles Schefer, E. Leroux, Paris, 1876.

Burnaşev, Timofey Stepanoviç, “Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. İ Obratno 1795 godu”, Sibirsky Vestnik, C. II, S. Peterburg, 1818.

Doniş, Ahmed, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Çev. İ.A. Nadjafovoy, Doniş, Duşanbe, 1967.

Ed-Dûrî, Abdülazîz “Emîr”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, TDV yayımları, 1995.

Hatunoğlu, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2017.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK yayınevi, Ankara, 1995.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1.

Baskı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009.

Koç, Dinçer, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, Türk Dünyası Araştırmaları, C. CXX, Sayı:237, Kasım-Aralık 2018.

Komatsu, Hisao, “Bukhara and Kazan”, Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture, No: 86, 2004.

Malcolm, John, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, C.II, Printed for John Murray, Londra 1829.

Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.

Mukminova, R. ve Agzamova, G., “Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v.” Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana, Haz: Alimova D.A, Rtveladze E.V., Şark, Taşkent, 2001.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.

P.P., İvanov, Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1958.

P.P., İvanov, “Sredna Azia i Kazahstan vo vtoroy polovine XVIII v.”, İstitut Vostokovedenia Ran, Haz: Popova İrina Fedorovna, Moskova, 2011.

Saifi, Saifullah, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revolution*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aligarh, Aligarh Muslim University, 2002.

Sami, Mirza, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*, L. M. Epifanovoy, Moskova, 1962.

Skrine, Francis Henry ve Ross, Edward Denison, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, Routledge, Londra, 2004.

Şeşen, Ramazan, “Buhara”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, TDV yayımları, 1992.

Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, C.1, 1981.

Vambery, Arminius, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, Londra, 1873.